

Το διευθυντικό κράτος και η οργανωτική κοινωνία

Πανταζής Τερλεξής*

Η γραφειοκρατική υλικότητα του κράτους

Ένας κλασικός ορισμός του Συνταγματικού Δικαίου ορίζει τον κατεξοχήν πολιτικό νόμο, ως «το σύνολο των νομικών κανόνων» (σύστημα πολιτειακών κανόνων) που «καθορίζουν τη μορφή του κράτους και τα όργανα αυτού» (τη μορφή του πολιτεύματος), καθώς και τα «απέναντι στους υπηκόους όρια της εξουσίας»¹.

Με τη στενά συνταγματική έννοια του όρου, η δημόσια γραφειοκρατία, ως συστατικό όργανο της ρυθμιστικής λειτουργίας του κράτους και μάλιστα το σπουδαιότερο, απορρέει από την ιδέα της έντεχνης οργανωτικής κοινωνίας και του θεσμιμένου διοικητικού κράτους².

Οι συνταγματικές πολιτειακές ρυθμίσεις αναφέρονται, από τη μια μεριά στους όρους της κοινωνικής διευθέτησης και τα όρια του κοινωνικού ελέγχου κι' από την άλλη στις διαδικασίες διασύνδεσης της δημόσιας διοίκησης με τα πολιτικά όργανα (κυβέρνηση, νομοθετικά σώματα, κόμματα, κ.λπ.), που στο σύνολό τους αποφασίζουν και ασκούν τη δημόσια πολιτική³.

Από μια ευρύτερη πολιτική σκοπιά, το φαινόμενο αντιμετωπίζεται συνταγματικά ως πρόβλημα λαϊκής παρέμβασης και δημοκρατικού ελέγχου στις πολιτικές αποφάσεις και στις διοικητικές πράξεις των κρατικών οργάνων, με τα οποία το κράτος ιεραρχεί

---

* Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

τις αξίες και εξασφαλίζει τους υλικούς πόρους για την επιβίωσή του.

Από τη σκοπιά της διοικητικής επιστήμης και του Διοικητικού Δικαίου, το γραφειοκρατικό φαινόμενο αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα αποφασιστικής παρέμβασης, ορθολογικής οργάνωσης και αποτελεσματικού συντονισμού των απροσώπων μηχανισμών της δημόσιας εξουσίας⁴.

Ρυθμίσεις, διευθετήσεις και έλεγχοι αυτής της μορφής εμφανίζονται ως κύριες συνιστώσες, ως συστατικά στοιχεία του Διευθυντικού Κράτους. Με τη νομική τους υπόσταση και την αντίστοιχη ιδεολογική τους επένδυση, οι ρυθμίσεις αυτές, καθώς και οι αντίστοιχοι έλεγχοι, τείνουν όχι μόνο στη διαίωνιση και την αναπαραγωγή του, αλλά και στη δικαίωσή του. Πάνω σ' αυτή την αναγκαιότητα στηρίζεται και η αντίστοιχη ιδεολογική συνθήκη, όπως αυτή επενδύεται και εκφράζεται στην πολιτική φιλοσοφία και το συνταγματικό νόμο των αστικών κοινωνικών συστημάτων.

Πρόκειται για ιδεολογήματα που συνιστούν τον «οργανωτικό μύθο» του σύγχρονου κράτους, όπως πολύ εύστοχα θα παρατηρήσει ο καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης Ferraroti. Ο μύθος αναφέρεται στην πίστη του σύγχρονου ανθρώπου, πως για όλα τα προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα η κοινωνία, υπάρχει μια μετα-πολιτική, οργανωτική λύση⁵. Τα πάντα μπορούν να επιτευχθούν, αν οργανωθούν και θεσμοθετηθούν «σωστά», που συνήθως σημαίνει, σύμφωνα με κάποιο πρόγραμμα, με μια στρατηγική. Μ' αυτόν τον τρόπο, θρискόμαστε μπροστά σ' ένα είδος «κοινωνικού τεχνοκρατισμού», που δεν αναπτύσσεται τυχαία και απρογραμμάτιστα. Θεσμοθετείται κι επιβάλλεται σκόπιμα και συστηματικά.

Το ίδιο το κράτος, κάτω από αυτή την αντίληψη, ορίζεται πριν απ' όλα σαν «θεσμοποιημένη εξουσία»⁶. Εξαφανίζονται ως δια μαγείας και το έδαφος και ο πληθυσμός και το σύνολο των υποχρεωτικών κανόνων και η μονοπώληση της έννομης βίας, στοιχεία που συνήθως συνθέτουν τον ορισμό του αστικού κράτους⁷. Με τη βοήθεια νοηματικών παρεμβάσεων και συμβολικών εννοιών, το κράτος παύει να έχει υλικότητα. Γίνεται ιδέα, θεία πρόνοια, συλλογική βούληση, εθνικό πεπρωμένο, σύμβολο ή νομικό πρόσωπο.

Μέσα σ' αυτές τις ιδεατές και συμβολικές κατασκευές, που σύμφωνα με τον Καστοριάδη «είναι οι ίδιες οι δομές της ανθρωπίνης σκέψης»⁸, η ελευθερία καταλήγει να θεωρείται σαν το δικαίωμα να κάνει κανείς αυτό μόνο που του επιτρέπουν οι νόμοι⁹. Αλλά τότε όλο το πρόβλημα της πολιτικής μας ύπαρξης και της

κοινωνικής μας συμπεριφοράς, καταλήγει να «εξαρτάται από ποιον, πώς και με τι συνέπειες γίνονται οι νόμοι»¹⁰.

Η θεσμική ουσία του γραφειοκρατισμού και η οργανωτική κοινωνία

Η έκταση της γραφειοκρατικής ύλης, ως μηχανισμός θεσμοθετημένης κρατικής παρέμβασης και η παράλληλη επέκταση του γραφειοκρατικού λόγου, ως ιδεολόγημα οργανωτικού σχεδιασμού και ελέγχου, οφείλονται κυρίως στο γεγονός ότι στην οργανωτική κοινωνία του καιρού μας, κάθε ατομικό ή συλλογικό πρόβλημα, προϋποθέτει ή καταλήγει σε θεσμοθετημένη ρυθμιστική τεχνική. Αυτό στην ουσία δεν σημαίνει κάποια αυξημένη επικοινωνιακή ετοιμότητα από τη μεριά της κρατικής εξουσίας. Ούτε σημασιοδοτεί κάποια ιδιαίτερη ευαισθησία του συστήματος, απέναντι στις ατομικές ιδιαιτερότητες ή τις προσωπικές αναγκαιότητες των μελών του. Πρόκειται μάλλον για την επικράτηση ενός συγγνού και άκρατου νομοκρατισμού, με τη μορφή της γραφειοκρατικής οργάνωσης όλων σχεδόν των μηχανισμών της δημόσιας παρέμβασης.

Το φαινόμενο οφείλεται στη μαζική εισβολή της κρατικής εξουσίας στο χώρο της κοινωνίας των ιδιωτών, μια εξέλιξη που οδηγεί στον αυταρχικό κρατισμό, με τον οποίο ασχολήθηκε ιδιαίτερα ο Πουλιαντζάς από τη δεκαετία ακόμη του '60 και οι Βεργόπουλος, Τσουκαλάς, Μουζέλης, Πάσχος και άλλοι αργότερα, για να σταθώ μόνο στο χώρο της ελληνικής πολιτικής κοινωνιολογίας¹¹. Αυτού του είδους οι εξελίξεις στο κράτος του ύστερου καπιταλισμού, αποτελούν σήμερα το κύριο αντικείμενο έρευνας της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας, τόσο στην Ευρώπη (ιδιαίτερα τη Γερμανία), όσο και στην Αμερική.

Ο κρατισμός αυτής της μορφής έχει την έννοια της διαρκώς αυξανόμενης παρέμβασης του κράτους, σε όλο και ευρύτερους χώρους κοινωνικής συνδιαλλαγής, με όλο και πιο αποτελεσματικούς γραφειοκρατικούς (δημόσιους ή ιδιωτικούς) μηχανισμούς ελέγχου. Αυτού του είδους η παρέμβαση είναι «απαραίτητη προϋπόθεση για τη δυνατότητα των πολιτικών χειραγωγήσεων του δικαίου και συνεπώς της επεμβασιακής πολιτικής»¹², για την οποία γίνεται λόγος στο παρόν άρθρο. Πρόκειται στην περίπτωση αυτή για το στάδιο της μετάβασης από τον «ελεύθερο αρχαιοκαπιταλισμό» στον «τεχνοκρατισμό», σύμφωνα με την έκφραση του

Duverger¹³.

Τα αίτια της απρόσκοπτης ανάπτυξης του κρατισμού αυτής της μορφής, δεν είναι εύκολο πάντα να εντοπιστούν. Υπάρχουν ιδιομορφίες από χώρα σε χώρα κι από εποχή σε εποχή. Αν όμως βλέπαμε γενικότερα το θέμα μέσα από μια ιστορική προοπτική, τότε θα μπορούσαμε ίσως να εντοπίσουμε μερικά τουλάχιστον από τα αίτια, στην ανάγκη για λειτουργικά πληρέστερο καταμερισμό της εργασίας, αποτέλεσμα της διευρυμένης καπιταλιστικής παραγωγής και των νέων μεθόδων εκμετάλλευσης και ελέγχου, που αυτή συνεπάγεται. Ακόμη, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εξάντληση των πολιτικών εναλλακτικών λύσεων, που παρατηρείται στο θεσμοθετημένο πολιτικό σύστημα της αστικής δημοκρατίας, συγκαταλέγεται ανάμεσα στα αίτια της αυταρχικής παρέμβασης έξω-ή-παρά-πολιτικών παραγόντων.

Η γραφειοκρατία μ' άλλα λόγια, λειτουργεί κι' αναπαράγεται μέσα σε μια απόλυτα ιεραρχημένη κοινωνική διά-ταξη, με συγκεκριμένους στόχους. Από την κοινωνία αυτή συνήθως απουσιάζουν οι εναλλακτικές λύσεις, με τη μορφή κοινωνικά αρθρωμένων προγραμμάτων και ιδεολογικά συναρθρωμένων πολιτικών οργανώσεων, που μπορούν να δώσουν λύσεις στις διαρκώς αυξανόμενες αντιθέσεις του συστήματος. Η άμεση εξάρτηση της μεγάλης γραφειοκρατίας από το κράτος, που μπορεί να σημαίνει και το κόμμα, όπως στην περίπτωση του «κρατικού καπιταλισμού γραφειοκρατικής μορφής»¹⁴ (με την οποία ωστόσο δεν σκοπεύω ν' ασχοληθώ εδώ) την καθιστά «δυνάμει» όργανο ταξικού ηγεμονισμού. Αυτό όμως γίνεται μ' ένα τρόπο αργόσυρτο και καλυμμένο, μέσα από νομο-τεχνικές και τεχνοκρατικές νομοτέλειες και όχι αυτόματα και μηχανικά, όπως συνήθως υποστηρίζεται από την κλασική μαρξιστική θεωρία. (Αυτό το τελευταίο το αναφέρω, για να δώσω και το στίγμα της αναλυτικής κατεύθυνσης που θα ακολουθήσω στη συνέχεια).

Η υπόσταση του Διευθυντικού Κράτους, για το οποίο θα μιλήσουμε στη συνέχεια, επιβεβαιώνεται με τη συνεχή και έντονη δραστηριότητά του σε παραγωγικές και πολιτιστικές διεργασίες. Κυρίως όμως, επιβεβαιώνεται με την οργανωμένη και συστηματική παρέμβασή του σε θέματα κοινωνικής τάξης και κοινωνικής ισορροπίας (οργάνωσης και νομιμότητας). Μ' αυτή την έννοια μιλάμε για το Κράτος του Δικαίου. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση πάντως, επαληθεύεται πλήρως το αξίωμα πως «κενό εξουσίας για το κράτος δεν νοείται». Ο κόσμος ολόκληρος είναι για το κράτος πεδίο εξισορροπιστικής, νομορυθμιστικής παρέμβασης¹⁵.

Στο δεύτερο μισό του αιώνα μας θα έλεγε κανείς, ότι ολόκληρη η ανθρωπότητα φαίνεται να υποφέρει από το «γερμανικό σύνδρομο» του νόμου και της τάξης (κι ας έχει γι' αυτό κατηγορηθεί, συχνά είναι αλήθεια όχι τελείως άδικο, η αγγλοσαξονική κοινωνική σκέψη και ιδιαίτερα ο παρσονικός λειτουργισμός). Πρώτα ο Hegel με τη θεοποίηση του κράτους και την «καθολική» τάξη των κρατικών αξιωματούχων που το υπηρετούν. Ύστερα ο Weber που, αν και θα μας προειδοποιήσει για τις συνέπειες, θα εξισώσει ωστόσο τον εκσυγχρονισμό μιας κοινωνίας με το βαθμό της γραφειοκρατικοποίησης του δημόσιου τομέα. Από το σημείο, όπου η «καθολική μεσαία τάξη» της Μεγάλης Μηχανής, παίζει το ρόλο του οργανωτικού διαμεσολαβητή ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, ως το σημείο της νομικο-τεχνικής παρέμβασης του διευθυντικού κράτους, η απόσταση δεν είναι καθόλου μεγάλη. Αν μάλιστα προσθέσουμε σ' αυτά και την πρακτική κατάληξη, των κατά τ' άλλα απελευθερωτικών προτάσεων του Marx, με κεντρικό σημείο τη δικτατορία του προλεταριάτου, τότε η εικόνα του κρατικού φαινομένου αναδεικνύεται σε όλη του τη μεγαλοπρέπεια.

Ρυθμίσεις, μεταρρυθμίσεις, αναβαθμίσεις, παύουν να εξαρτώνται από τις αυθόρμητες, προσωπικές αντιλήψεις, την αναγκαιότητα ή τις σχετικά ελεγχόμενες δυνάμεις της αγοράς. Οικονομικά προγράμματα, κοινωνικές πρόνοιες, πολιτισμικές προτάσεις, όλα εξαρτώνται από τον (ή όλα θυσιάζονται στον) κρατικό ευγονισμό, στα πλαίσια μιας χειραγωγήσιμης συναίνεσης. Αυτός είναι ο στόχος. Η πρόθεση και οι αντίστοιχες σκοπιμότητες των παρεμβάσεων στο δημόσιο χώρο, χάνονται στους δαιδαλώδεις και επικαλυπτόμενους διαδρόμους των συντεχνιακών, μονοπωλιακών ή κορπορατίστικων μορφωμάτων της σύγχρονης καπιταλιστικής διά-τάξης.

Όλα μ' αυτό τον τρόπο συντάσσονται και υποκύπτουν στη δικαιοδοσία (κυριαρχία) του νόμου και της διακηρυγμένης (τυπικής) νομιμότητας του κράτους: η γέννησή μας, η εκπαίδευσή μας, η εξέλιξη και η ανάπτυξή μας, η κατοικία και η γειτονιά μας, ο έρωτας, η φιλία, η υγεία μας. Με τα καθαρά και σταράτα λόγια του Κροπότκιν: «Οι κοινωνίες μας φαίνεται να μην καταλαβαίνουν πια ότι θα μπορούσαμε να ζήσουμε αλλιώς και όχι κάτω από την κυριαρχία του νόμου, που θα τον θεσπίζει μια αντιπροσωπευτική κυβέρνηση και θα τον εφαρμόζει μια χούφτα κυβερνώντων»¹⁶. Οι ατομικές πρωτοβουλίες για αυτοποίηση και αυτεξουσία, κάθε συνήθεια να σκεπτόμαστε μόνοι μας ή ν' αυτενεργούμε, φαίνεται σιγά-σιγά ν' ατροφούν. Έχετε πρόβλημα; Πίστετε να περάσει ένας νόμος, να δημιουργηθεί ένα ρυθμιστικό πλαίσιο.

Ο νόμος από αυτή την άποψη γίνεται η ενσάρκωση του λογικού. Ο αγώνας της εγκόσμιας κεντρικής αρχής ενάντια στην εκκλησία και τους τοπικούς άρχοντες, διεξάγεται τώρα με όπλο τις νέες νομικές κατηγορίες. Βρισκόμαστε ακριβώς μπροστά σε μια «κοσμική θεολογία», θα πει ο Cerroni, όπου στ' όνομα της «λαϊκής κυριαρχίας» επιβάλλεται η κυριαρχία του νόμου¹⁷. Ο κοινωνικός χώρος κατακλύζεται από νομικούς κανόνες και άλλες θεσμικές ρυθμίσεις με τις οποίες ο κρατικός λόγος εκφράζει και επιβάλλει τη βούλησή του. Η πανσπερμία των νόμων γίνεται το πιο χαρακτηριστικό σημάδι της εποχής μας. Ο νόμος θεωρείται, ό,τι εκφράζει την καθολική βούληση. Εναντίωση συνεπώς στο νόμο, ισοδυναμεί με εναντίωση στην καθολική βούληση.

Αυτό από μια μεριά ίσως ν' ακούγεται δημοκρατικό και κοινωνικά ευάρμοστο. Στην πραγματικότητα όμως, σημαίνει ή καταλήγει στη δημόσια, διοικητική παρέμβαση, σ' όλα τα ιδιαίτερα και τα καθημερινά. Γιατί εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με την άμεση αθηναϊκή δημοκρατία. Έχουμε να κάνουμε με την άμεση γραφειοκρατική κυριαρχία. Η εκμετάλλευση στην αγορά, η καταπίεση στο εργοστάσιο, η αλλοτροίωση στο γραφείο, το σωματείο, το συνεταιρισμό ή το κόμμα, οι σχέσεις στο σχολείο, το νοσοκομείο, την εκκλησία, μετατρέπονται σε προβλήματα διοικητικής και οργανωτικής εκλογίκευσης, σε έλλειψη τυπικών προαπαιτούμενων και αναγκαίων δικαιολογητικών, νομικών κενών, λειτουργικού ανορθολογισμού, ελλειπούς στελέχωσης, αναποτελεσματικού προγραμματισμού, ελλατωματικών προδιαγραφών ή ανεπιτυχούς ιεράρχησης ρόλων.

Στη ροή της διοικητικής διαδικασίας και των οργανωτικών συνεπειών, κατέχοντες και διευθύνοντες, υπεύθυνοι και συναρμόδιοι, παύουν να είναι πρόσωπα. Παύει έτσι και η ευθύνη να είναι άμεση και προσωπική. Αρμόδιοι και συναρμόδιοι, διευθυντές και στελέχη, ειδικοί και υπεύθυνοι, ενεργούν ως απλοί ερμηνευτές, ως εκπρόσωποι, ως διεκπεραιωτές ή διαμεσολαβητές της κοινωνικής πράξης. Κι' εδώ δεν μιλάμε μόνο για τον κρατικό μηχανισμό και τη δημόσια διοίκηση. Αναφερόμαστε σ' ολόκληρο το οργανωτικό φάσμα της κοινωνίας. Όπως θα παρατηρήσει ο Marcuse: «Η πλατιά ιεραρχία των διευθυντών και των διοικητικών επιτροπών, ξεπερνά κάθε ιδιαίτερη επιχείρηση, εισβάλλει στο χώρο του επιστημονικού εργαστηρίου και του ινστιτούτου ερευνών, της κυβέρνησης και του εθνικού συμφέροντος και εμφανίζει, με το κάλυμα της ορθολογιστικής αντικειμενικότητας, τους αληθινούς χαρακτήρες της εκμετάλλευσης»⁸. Πρόκειται για εκτεταμένα πλέγματα διοικητικών μηχανισμών και κοινωνικού

ελέγχου. Είμαστε μπροστά στο φαινόμενο μιας «προϊούσας νομορύθμισης», που επεκτείνεται σε όλο και ευρύτερο φάσμα κοινωνικών σχέσεων, σε βάρος άλλων αυτοσχέδιων, αυθόρμητων ή συγκυριακών μορφών κοινωνικού ελέγχου¹⁹.

Η διευθυντική πρόταση για κοινωνική συναίνεση και η έντεχνη νομιμότητα του κράτους

Το σύγχρονο Κράτος του Δικαίου προσβλέπει σε συναινετικές τεκμηριώσεις των αποφάσεων και της δράσης του. Επιδιώκει τη λαϊκή αποδοχή της εξουσίας του. Αποσκοπεί μάλιστα στην εξασφάλιση υποστήριξης που δεν θα στηρίζεται απλώς στην κυνική αδιαφορία, τον στυγνό υπολογισμό ή ακόμη και την παθητική συγκατάβαση από μέρους των πολιτών. Θέλει η υποστήριξη προς τις ενέργειές του, να στηρίζεται στην πεποίθηση αυτών που την εκφράζουν, ότι υπακούουν σε μια αρχή και σε μια πολιτική που οι ίδιοι θεωρούν ορθή, δίκαιη και προπαντός, νόμιμη. Γι' αυτό το σκοπό, στα ενδιάμεσα των αποφάσεων και της υλοποίησής τους (και όχι μόνο), οι εξειδικευμένοι μηχανισμοί παρέμβασης του κράτους αρχίζουν να παίζουν το χειραφετητικό ρόλο της δημόσιας διαχείρισης, για λογαριασμό του συστήματος. Αυτό συχνά γίνεται σε βάρος της αθέμιτης, άτυπης έκφρασης των ασχημάτιστων ή ρευστών ταξικών μορφωμάτων, ή ακόμη των αυθόρμητων κοινωνικών κινημάτων.

Μ' αυτό τον τρόπο ο διοικητικός/κανονιστικός γραφειοκρατισμός, ταυτίζεται άμεσα με τη διαδικασία της χειραφέτησης και της συναίνεσης. Αλλά και κάτι περισσότερο. Παράλληλα, ή σαν αποτέλεσμα αυτής της ταύτισης, ο γραφειοκρατισμός, ως ύλη και ως ιδέα, μετατρέπεται σε αντιπροσωπευτική θεσμοθέτηση, κάτι που διατηρεί το τυπικό της δημοκρατίας και ταυτόχρονα ενισχύει τη νομιμότητα της κρατικής παρέμβασης. Αυτή η εξέλιξη στην πραγματικότητα έχει πολλή μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι αρχικά υποψιαζόμαστε. Κάτω από αυτή τη φαινομενικά καλοπροαίρετη έως αθώα μεταμόρφωση, κρύβεται κάτι πολύ σοβαρότερο: η ταύτιση του κράτους με την έντεχνη κοινωνία, με ή χωρίς συγκεκριμένο ταξικό ενδιαμέσο. Το λογικό συμπέρασμα απ' αυτή την ταύτιση, είναι ότι το κράτος εμφανίζεται σαν θεσμός αναγκαίος και προπάντων αναπόφευκτος, κάτω από οποιονδή-

ποτε ταξικό συσχετισμό. Η εξαφάνισή του θα σήμαινε το κατρακύλισμα της ανθρωπότητας στην κατάσταση της βαρβαρότητας.

Στο σύγχρονο Διευθυντικό Κράτος (που στηρίζεται στον «τεχνοκρατικό επιστημονισμό»), η διευθυντική πρόταση εκτοπίζει ή παραμορφώνει την πολιτική πρωτοβουλία. Η πολιτική όχι μόνο με τη στενή έννοια του όρου, δηλαδή ως μηχανισμός λήψης αποφάσεων ή και κοινωνικής συμμετοχής, αλλά και γενικότερα, ως εναλλακτική πρόταση ζωής, μετατρέπεται ή καταλήγει σε απλή κοινωνιοτεχνική διαδικασία. Το απολιτικό στην περίπτωση αυτή είναι ότι οι πολίτες στην ουσία αποκλείονται από τη διαδικασία της λήψης των αποφάσεων, ενώ διατηρούνται τα προσχήματα αυτού του αποκλεισμού. Ο δήμος κυριεύεται από το σύστημα. Η Πνύκα κατακλύζεται από εξειδικευμένους κώδικες πληροφόρησης και διαχείρισης. Η ατομική βούληση παύει ν' αποτελεί προσωπική επιλογή. Μετατρέπεται σε βούληση του συστήματος. Το δίκαιο παύει να είναι αυτόνομο, δηλαδή μια ιδιαίτερη κοινωνική συνιστώσα. Συνταυτίζεται με την πολιτική και την ηθική του κράτους.

Τότε, το Κράτος του Δικαίου μετατρέπεται σε Κράτος-Δίκαιο, με την οργουελιανή έννοια του Μεγάλου Αδελφού. Η γραφειοκρατική πράξη από διαμεσολαθητική διαδικασία, που διακηρύσσει ότι είναι, μετατρέπεται ουσιαστικά σε πολιτική απόφαση και νομορύθμιση, που διατείνεται ότι δεν είναι. Οι συνέπειες όμως μιας τέτοιας μετατροπής πάνω στην κοινωνική συναίνεση, είναι αποφασιστικής σημασίας για την έκταση και την αντοχή της κοινωνικής ολοκλήρωσης σε μια κοινωνία.

Μια τέτοια διαμεσολαθητική συναίνεση χάνει την άμεση επικοινωνιακή της ουσία. Μεταμορφώνεται σε τυπική συναίνεση συστημικών στοιχείων. Παύει να λειτουργεί η λογική του «βιόκοσμου», όπως θα έλεγε και ο Habermas. Κυριαρχεί η λειτουργική λογική του κοινωνικού συστήματος. Επιβάλλονται οι λειτουργικές αναγκαιότητες, όπως αυτές προσδιορίζονται από το σύστημα, δηλαδή από μια εξω-υποκειμενική, παραπροσωπική προσταγή: δράση κοινωνικής ισορροπίας, υποταγμένη στις προσταγές της ομοιόστασης του κοινωνικού οργανισμού. Ο επικοινωνιακός λόγος απομονώνεται έτσι και υποτάσσεται στις λειτουργικές ανάγκες του συστήματος. Γίνεται δηλαδή λόγος αλλοτρωϊτικός. Η γραφειοκρατική οργάνωση, στην περίπτωση αυτή, είναι ο υλικός φορέας και ο διαμεσολαθητικός μηχανισμός αυτής της τεχνικής ομοιόστασης του συστήματος.

Η ιδεολογική ερμηνεία αυτής της κοινωνικής ισορροπίας εκφράζεται στη νομική ύλη της ρύθμισης. Ο γραφειοκρατικός νό-

μος²⁰ μετατρέπεται μ' αυτό τον τρόπο σε ουσία κοινωνικής ενσωμάτωσης και ταυτόχρονα σε αναγκαία σύμβαση εκλογικευμένης οργάνωσης. Η κοινωνία μ' αυτό τον τρόπο ενοποιείται και ολοκληρώνεται λειτουργικά (στο βαθμό που αυτό πετυχαίνεται), όχι σαν αποτέλεσμα των ατομικών δράσεων ή έστω των ατομικών προθέσεων, αλλά σαν αποτέλεσμα των απρόβλεπτων, γενικών κι αφηρημένων (ίσως και ανεπιθύμητων για τα άτομα), συνεπειών της ομοιοστατικής διεργασίας του συστήματος. Η διάκριση αυτή είναι αποφασιστικής σημασίας. Φέρνει στο φως θέματα ηθικής υποστήριξης των συλλογικών σκοπών και «εξανθρωπισμού» των κοινωνικών κανόνων. Παράλληλα, μας ευαισθητοποιεί ως προς τα υλικά μέσα και τα ιδεολογήματα που κατά καιρούς εφευρίσκονται από τα διάφορα ηγεμονικά σχήματα ή τις ομάδες εξουσίας, για να επενδύσουν με συνταγματικό-νομικό μανδύα, μερικά ή εξ ολοκλήρου, σχήματα επιβολής και κυριαρχίας.

Το Διευθυντικό Κράτος εμφανίζεται έτσι σαν Κράτος Δικαίου, κρύβοντας επιδέξια (με έντεχνη νομική κάλυψη) τις αυθαιρεσίες του κρατισμού του. Μ' αυτό τον τρόπο, επιδιώκει να καλύψει –και συχνά να δικαιολογήσει– τον ουσιαστικό ανορθολογισμό της δράσης, με τον τυπικό ορθολογισμό του συστήματος.

Οι συνταγματικές πρόνοιες διεκπεραιώνονται με βάση μια συγκεκριμένη δικαιοπολιτική συλλογιστική. Με τη βοήθεια αυτής της συλλογιστικής, αποφασίζεται κάθε φορά ποιοι είναι οι εφαρμοστέοι κανόνες, ποια τα αρμόδια όργανα και ποιο το εύρος της εξουσιοδότησής τους, ώστε το βεληκεές της εξουσίας να φτάνει τους (ταξικά, κομματικά ή συντεχνιακά), προσδιορισμένους στόχους. Από συνταγματική-νομική σκοπιά, το κεντρικό ερώτημα στρέφεται, κυρίως γύρω από (ή περιορίζεται σε) θέματα νομιμότητας της διοικητικής πράξης και της κρατικής παρέμβασης γενικότερα. Επικαλύπτεται νομικολογικά (επομένως) και συνταγματικά, η συγκεκριμένη δράση των δημόσιων ή ημι-κρατικών οργάνων; Αυτό είναι το βασικό θέμα. Κάθε άλλο που σχετίζεται με το υποκειμενικά ή ηθικά «σωστό»²¹, ανάγεται στη σφαίρα της μεταφυσικής που, ίσως ή ασφαλώς, ενδιαφέρει οποιαδήποτε μεταφυσική ενασχόληση, όχι όμως και τη νομική επιστήμη ή το Διοικητικό Δίκαιο, τουλάχιστον μιας ορισμένης κατεύθυνσης²². Αλλά από τη στιγμή που θ' απογυμνώσουμε την πολιτεία και τους θεσμούς της από κάθε αξιοκρατικό ή ηθικό στοιχείο, η εξουσία εύκολα μετατρέπεται σε αυτοσκοπό, που επιτρέπει στους εκάστοτε φορείς της να παρεμβαίνουν ανεξέλεγκτα και δυναμικά, είτε σ' όνομα της «κοινωνικής ευρυθμίας»²³, είτε σ' όνομα ενός «τεχνολογικού επιστημονισμού»²⁴.

Καταλήγουμε μ' αυτό τον τρόπο, στη δικαίωση του πολιτικού αμοραλισμού και την ανύψωσή του στο επίπεδο της «αδήριτης αναγκαιότητας», στ' όνομα της «αποδοτικότητας», της «λειτουργικότητας» ή της «εκλογίκευσης» του κοινωνικού συστήματος. Αντικείμενα και υποκείμενα της πολιτικής συνδιαλλαγής αντιμετωπίζονται σαν πράγματα προς τακτοποίηση. Πρωταρχικός στόχος της δημόσιας παρέμβασης ανακηρύσσεται η εξισορρόπηση του συστήματος, με καθαρά οργανωτικά κριτήρια. Σ' αυτή την παρατήρηση στηρίζεται και η αντιπαράθεση, ανάμεσα στο «βιόκοσμο» και το «κοινωνικό σύστημα» (με την «αποικιοποίηση του πρώτου από το δεύτερο), πάνω στην οποία θ' αναπτύξει τη θεωρία της «επικοινωνιακής δράσης» ο Habermas²⁵.

Ο αμοραλισμός της γραφειοκρατικής ρύθμισης του νόμου

Οι νομικοί κανόνες, όπως και οι γραφειοκρατικές πρακτικές, με το πρόσχημα του ορθολογισμού, της γενικότητας, της καθολικότητας και της αντικειμενικότητας, αδειάζουν από κάθε ηθικό περιεχόμενο. Καταλήγουν απλές τεχνικές και τυπικές παρεμβάσεις. Αλλά αποστερημένος της ηθικής του ουσίας, ο νόμος παύει ν' αποτελεί δικαιοσύνη. Γίνεται απλώς μηχανισμός ελέγχου. Όπως και η συλλογική δράση που γραφειοκρατικοποιείται, παύει να είναι αυτόνομη. Μετατρέπεται σε διοικητικό προαπαιτούμενο. Διαχέεται και επικρατεί το λειτουργικό πρόσταγμα: «Αυτό που είναι νομικά δυνατό είναι και ηθικά επιτρεπτό». Η νομική λογική δικαιολογεί και υπαγορεύει την ηθική σχέση. Ενώ θα έπρεπε να ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Στην περίπτωση αυτή το άτομο, ως ηθικά αυτεξούσιο, υποβαθμίζεται ή τίθεται έξω από τα όρια του κοινωνικού συστήματος. Κι' αυτό πετυχαίνεται με όλο το τελετουργικό της νομοτυπικής διαδικασίας²⁶.

Η πολιτική ουδετερότητα των οργάνων της κοινωνικής παρέμβασης, γιατί στη ουσία γι' αυτό πρόκειται, προϋποθέτει μια αντίληψη, που ταυτίζει την κοινωνική ρύθμιση με την αυτόνομη αρχή. Είναι η αρχή εκείνη που θεωρείται ικανή να δομεί πλαίσια κανονισμών και περιθώρια διατάξεων, συμβολικά απαλλαγμένων από στοιχεία ηθικής οντολογίας. Ο νομικός κανόνας, θα πει στην περίπτωση αυτή η μαρξίστρια φιλόσοφος του Δικαίου Heller, «δικαιώνει την ύπαρξή του, αποδεδμευόμενος προληπτικά από την ηθική και την κοινωνιολογία»²⁷.

Κάθε κοινωνικό πρόβλημα όμως, όπως και η λύση που συνεπάγεται, έρχεται αργά ή γρήγορα, αντιμέτωπο με ουσιαστικά ζητήματα ηθικής. Όχι πάντα αναγκαστικά, αλλά οπωσδήποτε δυνητικά, μιλάμε για σχέσεις που συχνά αρχίζουν στο προ-πολιτικό και καταλήγουν στο μετα-πολιτικό χώρο²⁸. Το διευθυντικό κράτος, με την έννοια της θεσμιμμένης εξουσιαστικής παρέμβασης, δεν δημιουργεί προβλήματα εκ του μηδενός, αν κι' αυτό δεν αποκλείεται. Συνήθως όμως δεν δρα στο κενό. Κάνοντας χρήση της σχετικής αυτονομίας του, διαχειρίζεται, αξιολογεί, ιεραρχεί, και αντιμετωπίζει αιτήματα, προβλήματα και καταστάσεις, που συνήθως γεννιούνται σ' άλλους χώρους. Οι επεμβάσεις του γίνονται μέσα σ' αυτά τα πλαίσια. Αυτό έχει δύο καίριες επιπτώσεις πάνω στο κοινωνικό σύστημα: α) την τιθάσευση του πολιτικού γραφειοκρατισμού (με την έννοια του κρατικού μηχανισμού) που γίνεται προβληματική, αν όχι σκέτη ουτοπία, εφόσον ο γραφειοκρατισμός επεκτείνεται και στον εξω-πολιτικό χώρο, και β) την τεχνικά ορθολογική πράξη της εξουσίας, που δεν προϋποθέτει κοινωνική συναίνεση, ούτε αποσκοπεί αναγκαστικά στην εκπλήρωση κοινών (στο κοινωνικό επίπεδο), στόχων. Στηρίζεται στην αντιπαράθεση ανάμεσα σε φορείς και οργανώσεις συλλογικών συμφερόντων.

Η σχετική αυτονομία του Διευθυντικού Κράτους

Αυτή όμως είναι η μια πλευρά της σχέσης του πολιτικού με το κοινωνικό. Με την έννοια της «σχετικής αυτονομίας» του Κράτους, για την οποία τόσο μελάνι έχει χυθεί τις τελευταίες δεκαετίες, το κράτος δεν μπορεί με κανένα τρόπο πλέον να θεωρηθεί ως απλός ιμάντας μεταβίβασης κανόνων και επιταγών, που εκφράζουν ή αντανακλούν τη βούληση κάποιας συγκεκριμένης τάξης ή μερίδας, που βρίσκεται έξω απ' αυτό. Το σύνολο των κανόνων που παράγει και προάγει, έχουν ισχύ χάρις στην κυριαρχία του τυπικού ορθολογισμού, τον οποίο εκφράζει το ίδιο το κράτος, με την καθημερινή του παρέμβαση (την τεχνική της απόφασης) και την άσκηση της υπέρτατης κυριαρχίας (τη μονοπώληση της νόμιμης βίας)²⁹.

Όταν κοιτάζουμε την εξέλιξη αυτή από την πλευρά του χώρου της εργασίας, το εργοστάσιο, το γραφείο, την εταιρία, το συνεργείο, δηλαδή από τη βάση της κοινωνικής ιεραρχίας, έχουμε

την αίσθηση ότι η κίνηση είναι προς την κατεύθυνση της τεχνοκρατίας. Ωστόσο, αν δούμε τα πράγματα από την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας και ιδιαίτερα μέσα από τα κέντρα των κυβερνητικών αποφάσεων, τα πράγματα φαίνονται διαφορετικά: η κίνηση είναι μάλλον προς την κατεύθυνση του γραφειοκρατισμού, παρά του τεχνοκρατισμού. Από 'κει, φαίνεται καθαρά, ότι η τεχνοκρατία είναι μια κατασκευασμένη δικαιολογία. Πραγματικότητα είναι ο κρατισμός³⁰.

Το Διευθυντικό Κράτος έτσι, με προεξάρχον το τεχνο-νομικό στοιχείο της οργάνωσης και του τεχνοκρατικού του ελέγχου³¹, απευθύνεται στην τυπικά ορθολογική πράξη και (συνεπώς) προάγει τη νομικολογικά αρθρωμένη κοινωνική συνθήκη. Ουσία της έντεχνης κοινωνίας, είναι ο νομικός λόγος που μετατρέπεται σε εργαλείο κρατικής τεχνικής, για τη διαχείριση των κρίσεων. Η θεμιτότητα της πράξης στην περίπτωση αυτή, μετατοπίζεται προς τη νομιμότητα του αντίκτυπού της. Η προτεινόμενη νομικο-τεχνική ρύθμιση και ο τυπικός ορθολογισμός πάνω στον οποίο στηρίζεται, προσφέρεται ως η μόνη δυνατή (επιστημονικά ελεγμένη) λύση.

Στην πραγματικότητα πρόκειται για πράξεις ή παραλήψεις των κρατικών οργάνων, που εμφανίζονται, μέσα σε κλίμα άπλετου τεχνοκρατικού νομικισμού, αφού στην ουσία δεν είναι οι ανάγκες του «κοινωνικού δέοντος» αυτές που καθορίζουν το περιεχόμενο του νομικού κανόνα, αλλά αντίθετα: τα νομικο-τεχνικά σχήματα είναι αυτά που προσδιορίζουν, αυτόνομα και επιβάλλουν μηχανικά το «κοινωνικό δέον». Μ' αυτό τον τρόπο ο καταναγκασμός, η διοικητική προσταγή, όπως και η συναίνεση ή η κοινωνική υποστήριξη, «δεν εξετάζονται πια από την άποψη της ορθολογικότητας του σκοπού, αλλά της τυπικότητας των μέσων, του νομικά δηλαδή επιτρεπτού χαρακτήρα τους»³². Τα υποκείμενα του δικαίου τότε, εμφανίζονται σαν τεχνικά και αναγκαία κατασκευάσματα μιας υπέρτατης οργανωτικής μηχανής, που μπορούν να ενεργοποιηθούν ή να παραμεριστούν, κατά την επικρατούσα βούληση. Οι κάτοχοι των δημόσιων θέσεων είναι παράγωγα αυτής της απολιτικής διαδικασίας. Προσεκτικοί, χωρίς φαντασία και χωρίς αυθορμητισμό, διατείνονται ή προσποιούνται ότι δρουν, ακολουθώντας άλλους κανόνες κι άλλες τακτικές, από αυτές που ακολουθούν οι πολιτικοί.

Μέσα σ' αυτήν τη φαινομενική απολιτικότητα του κοινωνικού ελέγχου, το πολυσυζητούμενο «τέλος των ιδεολογιών»³³, σημαίνει όχι τη διάχυση του πολιτικού στο κοινωνικό, αλλά την απορρόφηση της κοινωνίας των ιδιωτών από το Διευθυντικό Κράτος.

Η πολιτική μετατρέπεται σε απλή διοικητική τεχνική. Η πολιτική ιδεολογία σε νομική τυπολογία³⁴. Η διοικητική τεχνική, οι κανονιστικοί κώδικες, όπως και η νομική τυπολογία, αποτυπώνονται πιστά στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς και τις νομορυθμιστικές διαδικασίες του κράτους, μέσα σ' ένα τρόπο παραγωγής και κοινωνικής οργάνωσης, όπου ιδεολογία και ηθική παίζουν έναν όλο και πιο περιορισμένο ρόλο³⁵.

Η γραφειοκρατικοποίηση του νόμου στην περίπτωση αυτή, έχει την έννοια ότι η δικαιοακή παρέμβαση όλο και περισσότερο συρρικνώνει τον αστικό χώρο των ιδιωτών, για να ασχοληθεί με (στην πραγματικότητα να προστατεύσει) το δημόσιο χώρο της πολιτικής κοινωνίας. Η μεταστροφή αυτή έχει σοβαρές επιπτώσεις στη μορφή και το χαρακτήρα του κοινωνικού ελέγχου. Η διακριτική σχέση ιδιωτικό-δημόσιο, παύει ν' αποτελεί κριτήριο ρύθμισης της εξουσιαστικής παρέμβασης, από τη μεριά των ελεγκτικών οργάνων του κράτους. Η διαφορά που τώρα έχει σημασία, είναι αυτή η οποία αναδύεται ανάμεσα στο δικαιοσύνη σύστημα απονομής δικαιοσύνης και το διοικητικό σύστημα επιβολής διατάξεων. Το Διοικητικό Δίκαιο και η οργανωτική λογική που εισάγει, παίρνει κεντρική θέση στα συστήματα της πολιτικής εκπροσώπησης και της κοινωνικής διαπραγμάτευσης.

Ο λόγος και η λογική του διοικητικού συστήματος, εγγίζουν όλες τις κοινωνικές σχέσεις. Διαπερνούν ολόκληρη την κοινωνική ζωή, τον πολιτισμό. Αποτυπώνονται σ' όλα τα πολιτικά και οργανωτικά ιδεολογήματα των τεχνοκρατών και μιας μεγάλης μερίδας των εκσυγχρονιστών. Πολλές από τις εξελίξεις αυτές έχουν από καιρό δρομολογηθεί. Μερικοί μάλιστα θ' αποφανθούν επιγραμματικά: είναι οι δικαστές της διοικητικής δικαιοσύνης και οι ειδικοί του Διοικητικού Δικαίου, αυτοί που τελικά θα κληρονομήσουν την επίγειο βασιλεία του σύγχρονου διευθυντικού κράτους³⁶.

Εξελίξεις αυτής της μορφής θα πρέπει κανείς να τις αξιολογήσει σε συνδυασμό με το φαινόμενο, που είναι γνωστό στην πολιτική κοινωνιολογία σαν «επιστημονικοποίηση της πολιτικής». Το φαινόμενο δεν έχει καμιά σχέση με τον βασιλιά/φιλόσοφο του Πλάτωνα. Αναφέρεται κυρίως στην εισβολή των κοινωνικών επιστημόνων στα κομματικά και κυβερνητικά άντρα της εξουσίας. Η εισβολή αυτή συντελείται με τη μορφή των ειδικών, των εμπειρογνομόνων ή των συμβούλων και αφορά κυρίως διαδικασίες σχεδιασμού και αξιολόγησης πολιτικών προγραμμάτων, οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής πολιτικής.

Είναι η βασική αντίληψη που καλλιεργήθηκε, αρχικά από τη

θεωρητική σκέψη του Λένιν και εφαρμόστηκε αργότερα, με άδοξο τέλος, από τον ίδιο και τους επιγόνους του, σε μια προσπάθεια να αντικαταστήσει τους γραφειοκράτες του τσαρικού κράτους με μετακλητούς δημόσιους υπαλλήλους, τα εργατικά συμβούλια και τους διανοούμενους της Οκτωβριανής επανάστασης. Το οικονομικό πρόγραμμα θα έπρεπε να πάρει τη θέση του νόμου. Οι αρχές και οι κοινωνικο-οικονομικοί κανόνες για το κτίσιμο της σοσιαλιστικής κοινωνίας, θ' αντικαταστάσουν τον αστικό κώδικα και τους κανόνες που διέπουν τις αστικές σχέσεις στον καπιταλισμό. Οι έννοιες του «κοινωνικού κακού» και του «κοινωνικού κινδύνου», θα εκτόπιζαν τις παραφθαρμένες, ατομικιστικές έννοιες του «αστικού αδικήματος» και της «εγκληματικής πράξης»³⁷.

Σήμερα επικρατεί η αντίληψη, τουλάχιστον ανάμεσα σε μια αξιόλογη μερίδα κοινωνιολόγων και πολιτικών ακτιβιστών, ότι το δίκαιο θα πρέπει να δώσει τη θέση του στην κοινωνική επιστήμη, τα δικαστήρια στις ειδικές και ad hoc επιτροπές, οι δικογραφίες στις στατιστικές, οι δικαστές στους οικονομολόγους ή σε όσους θέτουν ως πρωταρχικό τους μέλημα την υλοποίηση κοινωνικά και πολιτικά προσδιορισμένων στόχων. Παρόμοιες απόψεις και πρακτικές, παρά τις τυχόν υπερβολές τους, ενώ από τη μια μεριά και σε κάποιο βαθμό είναι δυνατόν να συμβάλλουν στην εκλογίκευση μιας σειράς από νομορυθμιστικές μεθοδεύσεις και διαδικασίες, ιδιαίτερα στο χώρο της οικονομικής πολιτικής, για θέματα παραγωγής και παραγωγικότητας για παράδειγμα, από μια άλλη άποψη μπορεί να οδηγήσουν –και το έχουν κάνει επανειλημμένα στο παρελθόν– στην εδραίωση της «τεχνοκρατικής συνείδησης»³⁸ και τη δικαίωση του Διευθυντικού Κράτους.

Τα προβλήματα που ανακύπτουν από μια τέτοια επιστημονική εισβολή στο χώρο της πολιτικής καταγράφονται, έχω τη γνώμη με επιτυχία, από το Γερμανό καθηγητή της πολιτικής κοινωνιολογίας Offe, με τη μορφή μιας σειράς διλλημάτων από τη μεριά των επιστημόνων: Θα διατυπώνουν γνώμες, θα εκφράζουν απόψεις και θα επηρεάζουν σοβαρά θέματα και προβλήματα κοινωνικής πολιτικής με την πίστη ότι προτείνουν λύσεις «αποτελεσματικές», «δραστικές», «πρακτικές», «ορθές», ή ακόμη και «κοινωνικά δίκαιες», και οπωσδήποτε απαλλαγμένες από πολιτικές και ιδεολογικές σκοπιμότητες; Ή θα συμμετέχουν στο σχεδιασμό και την εκτέλεση της δημόσιας πολιτικής, αναγνωρίζοντας ότι οι κομματικές και νομικές δομές των «εκροών» του πολιτικού συστήματος αλλοιώνουν το περιεχόμενο ή τον αντίκτυπο των προτεινόμενων μέτρων; Δεν θα πρέπει ο επιστήμονας να λάβει

υπόψη του, ότι η έρευνα σε θέματα κοινωνικής πολιτικής, δεν έχει άλλη νόμιμη διέξοδο και δικαιολογία, από το να καταγγέλει τους συγκεκριμένους μηχανισμούς και τις ιδιαίτερες συνθήκες, που δυσκολεύουν ή ματαιώνουν την υλοποίηση της προτεινόμενης κοινωνικής πολιτικής;³⁹

Η τεχνική αταξικότητα της νομικοτυπικής διαπραγμάτευσης

Νομικοί και συνταγματολόγοι έχουν κατά καιρούς επισημάνει αυτή την απομάκρυνση του δικαιοκού κανόνα, ως «νομικού δέοντος», από τη ρυθμιζόμενη κοινωνική ύλη, ως «πολιτικής οντολογίας». Πρόκειται για μια εξέλιξη που καταλήγει στην απομάκρυνση του κόσμου των νομικών εννοιών από τον κόσμο των κοινωνικών δεδομένων⁴⁰. Στην περίπτωση αυτή, οι νομικές ρυθμίσεις παύουν να εκφράζουν τις κοινωνικές αξίες. Δεν απαντούν στα πραγματικά προβλήματα της κοινότητας. Τότε το περιεχόμενο του κανόνα που παράγει νομιμότητα, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά μια φαρισαϊκή αντισυστοίχιση κανόνα και πραγματικότητας, όπως θα έλεγε και ο Αρ. Μάνεσης. Παράλληλα, ο νομικός κανόνας αδειάζει από κάθε ιστορικό περιεχόμενο. Υπερισχύει η στατιστική αναφορά. Οι πολιτικές παρεμβάσεις μετατρέπονται σε τεχνικά μέσα, που πάνω απ' όλα, υποκρύπτουν ή παραμορφώνουν (στα μάτια μας), τη φύση της ταξικής αντιπαράθεσης. Τα νομικοτυπικά στοιχεία των παρεμβάσεων, μας απομακρύνουν από τις ταξικές καταβολές του διευθυντικού κράτους.

Σ' αυτή τη διάσταση ανάμεσα στο νομικό κανόνα και την κοινωνική ύλη, οι κρατικοί (και όχι μόνο), μηχανισμοί καταναγκασμού και κατανόησης, μοιάζουν με λάφουρα χωρίς νόμιμο διεκδικητή. Τα λογιστικά βιβλία της έννομης τάξης και ιδιαίτερα το καθολικό λογιστικό των συνταγματικών εγγράφων, δεν αποδίδουν με κανένα τρόπο την πραγματική κίνηση των κεφαλαίων της εξουσίας στην αγορά της δύναμης. Οι αντικειμενικές έτσι συνθήκες που διαμορφώνουν τις κοινωνικές σχέσεις, επικαλύπτονται από ένα νομικο-τυπικό ιδεολόγημα, τεχνολογικού χαρακτήρα που αλλοιώνει τις προθέσεις και παραμορφώνει τις κοινωνικές συνθήκες. Μ' αυτό τον τρόπο, παρεμποδίζεται η εντόπιση των υποδόριων καθοριστικών τάσεων, που συντελούν στη διάμρφωση των κοινωνικών αντιπαράθεσεων.

Η νομικο-τυπική αυτή σύσταση και η ανιστορική απεικόνιση

της κοινωνικής πραγματικότητας, δεν καταφέρνει να φτάσει στις υλικές συνθήκες της ζωής. Στις συνθήκες δηλαδή που καθορίζουν τις νομικές σχέσεις και προσδιορίζουν (ή προσδιορίζονται από) τη μορφή του κράτους. Η δικαιοκή τάξη θεωρείται αναπόσπαστο συστατικό της αναπτυξιακής διαδικασίας του ανθρώπινου πνεύματος. Προσδίδεται δηλαδή μια καθαρά ιδεαλιστική, ιδεατή και γι' αυτό αντεστραμένη εικόνα της κοινωνικής ρύθμισης και της εξουσιαστικής παρέμβασης, που δεν έχει καμιά σχέση με την αληθινή φύση και τα πραγματικά αίτια της νομορύθμισης στο σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος. «Οι έρευνές μου καταλήξανε στο συμπέρασμα», θα πει πριν εκατόν τριάντα περίπου χρόνια ο Μαρξ, «ότι οι νομικές σχέσεις, όπως και οι μορφές κρατικής οργάνωσης, δεν μπορούν να κατανοηθούν, ούτε από μόνες τους, ούτε από τη λεγόμενη γενική ανάπτυξη του ανθρώπινου πνεύματος. Έχουν μάλλον τις ρίζες τους στις υλικές συνθήκες της ζωής»⁴¹.

Τίποτε δεν φαίνεται ν' άλλαξε μέχρι σήμερα αυτή τη διαπίστωση. Αρκεί στις «υλικές συνθήκες της ζωής», να συμπεριλάβουμε και τη θεσμικότητα της γραφειοκρατικής ύλης, τουλάχιστον ως προς τα παράγωγά της.

Συμπέρασμα

Σ' ότι προηγήθηκε, προσπάθησα να επισημάνω αυτό που γίνεται όλο και πιο ευρύτερα κατανοητό, ότι η άσκηση της κοινωνικής δύναμης και του πολιτικού εξουσιασμού στις κοινωνίες του καιρού μας, τείνει να πάρει τη μορφή της γραφειοκρατικής νομορύθμισης. Αποτέλεσμα αυτής της τάσης, είναι η δημιουργία ενός τύπου κράτους, που ονομάσαμε «Διευθυντικό Κράτος», με την έννοια ότι ανταποκρίνεται ή αντανακλά τις ανάγκες μιας «οργανωτικής κοινωνίας». Στο γραφειοκρατισμό, δώσαμε την έννοια της ρυθμιστικής κυρίως εξουσίας και επομένως του κοινωνικού εξουσιασμού, που δρα σχεδόν αυτόνομα και αυτοποιητικά με το πρόσχημα της αναγκαίας μεσολάβησης, ανάμεσα στο Πολιτικό Κράτος και την κοινωνία των ιδιωτών.

Αυτή, η τοποθέτησή μας, μπορεί να καταλήγει σε απαισιόδοξα συμπεράσματα. Σχεδόν όλες οι μέχρι τώρα προσπάθειες ν' απομονώσουμε την πολιτική πράξη από την οργανωτική πρακτική, έχουν αποδειχτεί μάταιες. Το ίδιο και οι απόπειρες ν' αποσυνδέσουμε την καπιταλιστική (ταξική), κοινωνική οργάνωση, από το γραφειοκρατισμό, ως διευθυντική ύλη και ως οργανωτικό ιδεο-

λόγημα. (Η αδυναμία αυτή μάλιστα, δεν είμαι καθόλου βέβαιος ότι συνδέεται μόνο με το καπιταλιστικό κοινωνικό μόρφωμα και ότι δεν ισχύει κυρίως για το σοσιαλισμό, αντίθετα απ' ότι αρχικά ειπώθηκε από τους κύριους εμπνευστές του. Οι μέχρι τώρα τουλάχιστον εμπειρίες του υπαρκτού σοσιαλισμού, αποδεικνύουν το εντελώς αντίθετο)⁴².

Κάθε κοινωνική δράση σημαίνει οργάνωση. Κάθε οργανωμένη δράση προϋποθέτει κάποιας μορφής ρύθμιση. Κάθε ρύθμιση απευθύνεται ή καταλήγει σε εξουσιαστική σχέση. Η εκλογίκευση της δράσης στη σύγχρονη κοινωνία επιδιώκεται και όταν ακόμη δεν ομολογείται, στην οργάνωση, που δεν είναι παρά γραφειοκρατική. Η εξουσία μ' αυτό τον τρόπο, επιδιώκει τη νομιμότητα, που δεν είναι παρά τυπική. Μ' αυτό τον τρόπο, οι σύγχρονες αστικές δημοκρατίες έχασαν την αθωότητά τους, μέσα από τη λαγνεία της παρέμβασης του Κράτους-Πρόνοια. Η σύγχρονη κοινωνία, βρέθηκε έτσι εγκλωβισμένη στο «χρυσό κλουβί» της οργανωτικής πλησμονής, πιασμένη στα δόκανα του Διευθυντικού Κράτους.

Ωστόσο, αν η εξουσία εξισώνεται με την κοινωνική οργάνωση (ή ακόμη και με την ανθρωπινή επιθυμία, κάτι για το οποίο δεν μπορεί κανείς να είναι ποτέ απόλυτα βέβαιος), αυτό δεν προεξοφλεί και τη γραφειοκρατική της δόμηση, σαν απαραίτητη συνθήκη της κοινωνικής ζωής. Ακόμη κι αν, με άλλα λόγια, δεχτούμε για μια στιγμή την παντοδυναμία, ή ακόμη και το αναπόφευκτο των εξουσιαστικών δομών και της θεσμημένης οργάνωσης, δεν μπορούμε να προεξοφλήσουμε τη γραφειοκρατική τους σύσταση και τη νομοτυπική τους παρέμβαση. Ένα τέτοιο τελικό αποτέλεσμα, θα άρμοζε περισσότερο στη μεταφυσική σκέψη και όχι στην κοινωνική παρατήρηση. Θα πρέπει λοιπόν να δεχτούμε ότι υπάρχει και η μη πολιτική φυσιογνωμία της εξουσίας, που δεν παύει να έχει πολιτικά αποτελέσματα⁴³.

Σ' ότι προηγήθηκε, είναι αλήθεια ότι μ' ένα γενικό, θεωρητικό και γι' αυτό ίσως αφηρημένο τρόπο, προσπάθησα να επικεντρώσω την προσοχή μου σε μερικές απ' αυτές τις παρα-πολιτικές μορφές εξουσιασμού. Σκοπός μου ωστόσο δεν ήταν ούτε να παρουσιάσω κάποιο θεωρητικό σχήμα με καινούργιες νοηματικές κατηγορίες, ούτε να προσφέρω καμιά πρωτότυπη ερμηνεία του κοινωνικού γίγνεσθαι. Η αφέλεια έχει και τα όριά της. Οι σκέψεις μου αυτές είναι μάλλον αντίδραση σε θεωρητικές ερμηνείες και ακαδημαϊκές αναλύσεις μιας μερίδας διανοούμενων και επαγγελματιών της πολιτικής, γύρω από θέματα κοινωνικής συνοχής και πολιτικής δημοκρατίας, που βλέπουν το φως της δημοσιότητας

κυρίως τώρα τελευταία.

Πρόθεσή μου είναι να τονίσω ότι, αυτό που πρέπει να τραβήξει την προσοχή μας κατά κύριο λόγο, δεν είναι οι παρα-τυπίες του παρα-κράτους, της παρα-οικονομίας, ή της παρα-κουλτούρας. Δεν είναι αυτές που στην ουσία συντελούν στη δυσλειτουργία ενός, κατά τ' άλλα υποφερτού έστω, κοινωνικού συστήματος. Δεν είναι οι συνταγματικές ατέλειες, οι διοικητικές ανεπάρκειες, τα κενά εξουσίας, ή τα ανομικά συμπτώματα ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων και κοινωνικών ομάδων. Αυτό που έχει σημασία τούτη τη στιγμή, ανεξάρτητα προς το παρόν, από την αποτελεσματικότητα της οποιασδήποτε παρέμβασής μας, είναι να στρέψουμε την προσοχή μας προς την ουσιαστική σύσταση των κοινωνικών μας δομών, στην οργανωτική άρθρωση της κοινωνικής προσταγής και στις νομιμοποιητικές διαδικασίες του πολιτικού μας συστήματος. Πρέπει μ' άλλα λόγια, να στραφούμε προς τον τρόπο παραγωγής και αναπαραγωγής των εξουσιαστικών σχέσεων, μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες παραγωγής.

Και για να κάνω την τοποθέτησή μου αυτή πιο σαφή και πρακτικά ίσως εφαρμόσιμη, θα κάνω τις εξής συγκεκριμένες παρατηρήσεις: Δεν αρκεί ν' αποδείξουμε ότι ο «τρομονόμος» είναι αντισυνταγματικός ή όχι, για να τοποθετηθούμε ανάλογα πάνω στο θέμα. Δεν είναι αυτό το ζητούμενο. Το ζητούμενο είναι, γιατί κάτω από τις υπάρχουσες συνθήκες εμφανίζονται φαινόμενα σαν αυτά της «17η Νοέμβρη»; Ούτε το ερώτημα αν ο Κοσκωτάς είναι ένοχος κλοπής της τράπεζας Κρήτης ή όχι, είναι το κύριο θέμα στην όλη υπόθεση που δημιουργήθηκε. Το ερώτημα είναι γιατί και με ποιο τρόπο το σύστημα επιτρέπει να δημιουργούνται παρόμοια φαινόμενα; Το θέμα επίσης δεν είναι πως να πατάξουμε την παρα-οικονομία. Το θέμα είναι αν, μέσα στα πλαίσια των οικονομικο-πολιτικών διασυνδέσεων που επικρατούν στη χώρα μας αυτή τη στιγμή, είναι δυνατόν να επιβληθεί και να λειτουργήσει ένα δικαιότερο και κοινωνικά αποδεκτό φορολογικό σύστημα. Τέλος, το πρόβλημα δεν είναι αν τα υπάρχοντα κόμματα θα εκσυγχρονιστούν επί το δημοκρατικότερο. Το πρόβλημα είναι αν, μέσα στις εξουσιαστικές σχέσεις των κοινωνικών μας δομών, είναι δυνατόν να περιορίσουμε το πνεύμα του αυταρχισμού που χαρακτηρίζει την πολιτική μας συμπεριφορά.

Αν αυτές οι παρατηρήσεις μας λένε κάτι, αυτό είναι ότι κάθε απόπειρα ν' απομονώσουμε την καπιταλιστική οργάνωση από τη γραφειοκρατική νομορύθμιση και την πολιτική πράξη από την οργανωτική πρακτική, καταλήγει, παρά τις καλές μας προθέσεις, σε επιστημονικό λαϊκισμό ή σε ουτοπικά ιδεολογήματα. Κάθε κοινω-

νική μετεξέλιξη, είτε με τη μορφή του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, είτε με τη μορφή της μετα-βιομηχανικής κοινωνίας, δύσκολα μπορεί ν' αγνοήσει τις τάσεις και τους περιορισμούς που μόλις περιγράψαμε. Το Διευθυντικό Κράτος και η οργανωτική κοινωνία δεν είναι πια μια πολιτική ρύθμιση και μια κοινωνική σχέση που φαίνονται να πλησιάζουν. Είναι ήδη μαζί μας, και μ' αυτές θα πρέπει ν' αντιπαλέψουμε, αν πρόκειται πράγματι να φέρουμε το μέλλον στ' ανθρώπινα μέτρα.

Υποσημειώσεις

1. Αλ. Σβώλος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 1934, σ. 79. Στην παρένθεση σημειώνεται ο αντίστοιχος ορισμός ενός σύγχρονου συνταματολόγου, του Δ.Α. Κυριαζή-Γουβέλη, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα, Πάνταινος, 1980, σ. 80.
2. Η έννοια του Διευθυντικού Κράτους υπονοεί τη γραφειοκρατικοποίηση της ουσίας και των μεθόδων του κράτους, σε αντιδιαστολή με την έννοια του Πολιτικού Κράτους, που αναφέρεται στην πολιτικά εκλεγμένη ηγεσία η οποία έχει κάτω από τον έλεγχό της τη διορισμένη υπαλληλία. Για μια ενδιάμεση μορφή κράτους βλέπε, G. Morstein, *The Administrative State*, Chicago, University Press, 1957 (ιδιαίτερα σ. 154-185).
3. Συγκεκριμένα, οι συνταγματικές διατάξεις συνήθως αναφέρονται: α) στη διαδικασία στρατολόγησης προσωπικού και στελεχών στο δημόσιο τομέα, β) στις προϋποθέσεις επιλογής τους, γ) στον καθορισμό των θέσεων εξουσίας, στις μεταξύ τους σχέσεις και στους περιορισμούς αυτής της εξουσίας, και δ) στις κυρώσεις σε περίπτωση καταστρατήγησης των παραπάνω διακανονισμών. (Βλέπε, Reginald J. Harison, *Pluralism and Corporatism*, London, George Allen and Unwin, 1980, σ. 140).
4. Πριν πενήντα περίπου χρόνια το Διοικητικό Δίκαιο αποτελούσε τμήμα του Συνταγματικού Δικαίου. Σήμερα οι διοικητικοί κανόνες και οι διευθυντικές πρακτικές, έπαψαν να συμπεριλαμβάνονται στο αντικείμενο μελέτης του Συνταγματικού Δικαίου. Αποτελούν από μόνες τους ιδιαίτερο χώρο έρευνας και επιστημονικών προτάσεων. (Βλ. L. Duquit, *Traite de droit Constitutionnel*, 1929. M. Hauriou, *Precise de droit Constitutionnel*, C.N.R.S., 1965. Michel Miaille *To Κράτος του Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1983).
5. Franco Ferraroti, *Una sociologia alternativa*, Rome, De Donato, 1975.
6. G. Burdeau, *Droit Constitutionnel*, σ. 71, όπως αναφέρεται στο Michel Miaille, οπ., παρ., σ. 247.
7. Βλέπε για παράδειγμα, Ν.Ν. Σαρίπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, 1950. Τόμος Α', σ. 126 και επ. Α. Μάνεσης, *Συνταγματικόν Δίκαιον* (πανεπιστημιακές παραδόσεις) 1967. Τόμος Α', σ. 25 και επ. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, (τέταρτη έκδοση) Tubingen, 1956, σ. 26-30. (Πρωτοδημοσιεύτηκε το 1922).
8. C. Castoriadis, *L' institution imaginaire de la Societe*, Paris, seuil, 1975, σ. 162.

9. Ακόμη, ας παρατηρήσουμε εδώ, ότι αυτό που συνήθως αποκαλούμε «ελεύθερο χρόνο» ή «σχόλη», στον αγγλοσαξονικό χώρο αποδίδεται με τον όρο *leisure*. Ο όρος προέρχεται από το λατινικό *licere*, που σημαίνει κάτι που είναι νόμιμο, κάτι που το επιτρέπουν οι κανόνες. Αυτό υπονοεί ότι ησχόλη ή ο ελεύθερος χρόνος, δεν είναι μια δραστηριότητα πράγματι «ελεύθερη», αλλά μια δραστηριότητα που υπόκειται σε νόμιμους περιορισμούς.

10. Με τα λόγια του Γάλλου συνταγματολόγου Miaille, «το κράτος είναι τόσο “υπαρκτό” όσο κι ένα πράγμα, αφού έτσι και το αρνηθεί κανείς αφαιρεί από τον εαυτό του τη δυνατότητα να κατανοήσει αρκετά δεδομένα. Χωρίς την “ιδέα του κράτους”, κάθε τέτοια κατανόηση και στη συνέχεια και όλα τα γεγονότα, καταρρέουν». (Michel Miaille, οπ., παρ., σ. 247.

11. Στην απλή γλώσσα του αστικού κοινοβουλευτισμού το φαινόμενο παρουσιάζεται με τη μορφή της υπεροχής της εκτελεστικής εξουσίας πάνω στη νομοθετική, μια στενά «πολιτειακρατική» άποψη του κρατισμού. Όπως αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης εδώ δεν μιλάμε γι' αυτό, αλλά για ένα πολύ ευρύτερο φαινόμενο, όπως αναλύεται από τους Νίκος Πουλιαντζάς, *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1982. Νίκος Μουζέλης, *Politics in the Semi-Periphery*, London, Macmillan, 1986. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981. Γιώργος Πάσχος, *Πολιτική Δημοκρατία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1982. Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική Πολιτική στο 19ο Αιώνα*, Αθήνα, 1978.

12. Παναγιώτης Καρκατσούλης, *Η Νομοθέτηση ως Επιστήμη*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1990, σ. 22. Στην εργασία αυτή βρίσκει κανείς τον προβληματισμό πάνω στο θέμα, όπως εμφανίζεται και αναπτύσσεται τον καιρό αυτό ανάμεσα σε μια αξιολογη μερίδα διανοούμενων στη Γερμανία.

13. M. Duverger, *Istitutions politiques*, P.U.F., themis, 1960.

14. Agnes Heller, *Για ν' Αλλάξουμε τη Ζωή*, Αθήνα, Ηράκλητος, 1984, σ. 111.

15. Βλέπε, Guy Sorman, *Η Φιλελεύθερη Λύση*, Αθήνα, Ροές, σ. 110. Επίσης, Henri Lefebvre, *Η Μαρξιστική Θεωρία του Κράτους*, Αθήνα, Έρασμος, 1977, σ. 35.

16. Α. Κροπότκιν, *Νόμος και Εξουσία*, Θεσσαλονίκη, Κατσάνος (χ.χ.), σ. 7.

17. Umberto Cerroni, *Ο Μάρξ και το Δίκαιο*, Αθήνα, Παρατηρητής, 1983, σ. 280.

18. Herbert Marcuse, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1971, σ. 59.

19. Παναγιώτης Καρκατσούλης, οπ., παρ.

20. Για τη φύση, τον τρόπο λειτουργίας και τον αντίκτυπο του γραφειοκρατικού νόμου πάνω στη μορφή και την άσκηση της εξουσίας στο σύγχρονο κράτος, βλέπε Πανταζής Τερλεξής, *Γραφειοκρατικός Νόμος: Η Πολιτική Κοινωνιολογία του Δικαίου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988.

21. «Οι κανόνες του δικαίου διαφέρουν των κανόνων της ηθικής», θα γράψει ο πρύτανης της κλασικής επιστήμης Δένδιας. «Δια την δεοντολογική αξία του κανόνος δικαίου η πραγμάτωσις ή μη του επιδικωμένου υπ'»

αυτού κοινωνικού σκοπού είναι άνευ σημασίας, δηλαδή και ο κανών ο μη παράγων το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα παραμένει κανών». (Μιχαήλ Δένδιας, *Διοικητικό Δίκαιο*, Αθήνα, Παπαζήσης, Τόμος Α', 1964, σ. 12).

22. Harold Laski, *Το Κράτος στη Θεωρία και την Πράξη* (1934), Αθήνα, Κάκτος, 1982, σ. 26. «Κάθε προσπάθεια του νομικού να μεταφράσει το δίκαιο σε δικαιοσύνη», θα πει ο Laski, «θα τον μετέφερε αυτόματα από την καθαρή θεωρία του Δικαίου, στη σφαίρα της Πολιτικής Φιλοσοφίας. Και τότε βρίσκεται μπροστά σε προβλήματα αξιών, για τα οποία δεν υπάρχει απάντηση στο πεδίο του τυπικού δικαίου» (στο ίδιο, σ. 27). Και ο σύγχρονος ερευνητής του Δικαίου θα παρατηρήσει ότι στη δεκαετία του '70 οι θεωρητικοί της νομικής σκέψης άρχισαν να υποστηρίζουν ότι ο νόμος, ακόμη και ο «καλός» νόμος, δεν δημιουργεί καμιά ηθική υποχρέωση υπακοής, με μόνη τη δικαιολογία ότι είναι νόμος (John Finnis, «The Authority of Law in the Predicament of Contemporary Social Theory», *Notre Dame Journal of Law, Ethics and Public Policy*, 1984, 115, vol. I, p. 116).

23. Βλέπε, Δημήτρης Τσάτσος, *Σύνταγμα και Πολιτειακή Πρακτική*, οπ. παρ. σ. 77.

24. Βλέπε, Norman Birnbaum (ed), *Beyond the Crisis*, London, Oxford University Press, 1977, p. 61 και επ. Σ' αυτή την παρατήρηση στηρίζεται η αντίθεση ανάμεσα στο θιόκοσμο και το κοινωνικό σύστημα (στην αποικιοποίηση του πρώτου από το δεύτερο), πάνω στην οποία στήριξε τη θεωρία της «επικοινωνιακής δράσης» ο Habermas.

25. Βλέπε, J. Habermas, *The Theory of Communicative Action*, Boston, Beacon Press, 1984, (2 Τόμοι).

26. Βλέπε, Thomas McCarthy, «Complexity and Democracy, on the Seductions of Systems Theory», *New German Critique*, No 35, Spring-Summer, 1985, σ. 27-53.

27. Agnes Heller, *Επανάσταση και Καθημερινή Ζωή*, Αθήνα, Οδυσσέας, σ. 93. Βλέπε επίσης, Α. Τιταρένκο, *Ηθική και Πολιτική*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1973.

28. Γι' αυτό το δίκαιο, «δεν είναι απλώς μέρος της καπιταλιστικής βάσης ή της υπερδομής, ώστε να πρέπει να θεωρηθεί, ότι πηγάζει άμεσα από το κεφάλαιο ή ότι είναι ταυτόσημο με το κράτος». (John Urry, *The Anatomy of Capitalist Society*, οπ. παρ., σ. 115).

29. Giafranco Poggi, *The Development of the Modern State*, London, Hutchinson, 1978, σ. 102.

30. Rudi Supek, «The Visible hand of the Degradation of Individuality», στο Norman Birnbaum (ed), *Beyond Crisis*, London, Oxford University Press, 1977, σ. 60.

31. Το τεχνοκρατικό στοιχείο και η τεχνοκρατία γενικότερα, αναφέρονται εδώ με τις έννοιες που συναντάμε σε αναλύσεις των οπαδών της Σχολής της Φραγκφούρτης, ως επιστημονικές μέθοδοι οργάνωσης της ανθρωπίνης εργασίας, με αντικειμενικό στόχο την κάλυψη των ανθρωπίνων αναγκών. (Βλέπε, Frederic J. Fleron, *Technology and Communist Culture*, Bellagio Conference, 1975).

32. Έθγκενι Πασουκάνις, *Μαρξισμός και Δίκαιο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1985, σ. 89.

33. Βλέπε, Daniel Bell, *The End of Ideology*, New York, Free Press, 1960.
34. «Μην επιδιώκετε να επιτύχετε την ευτυχία με πολιτικά μέσα», θα διακηρύξει ο Karl Popper, *Conjectures and Refutations*, London, Routledge and Kegan Paul, 1963, σ. 361.
35. Νίκος Πουλιαντζάς, οπ. παρ. σ. 126.
36. Alice Erh-Soo Tay, «Law, the Citizen and the State», στο Robert Brawn, *Law and Society*, London, Edward Arnold, 1978, σ. 17.
37. Στο ίδιο, σ. 68.
38. Για την «τεχνοκρατική συνείδηση» ο Habermas θα πει: «Η τεχνοκρατική συνείδηση είναι... "λιγότερο ιδεολογική" απ' όλες τις προηγούμενες ιδεολογίες: δεν έχει την αδιάφανη δύναμη της φαινάκης, που προσφέρει απλώς μια ψευδο-ικανοποίηση των συμφερόντων... Η τεχνοκρατική συνείδηση δεν είναι κάποια εξορθολογισμένη φαντασίωση –με τη φροϋδική έγνοια– "αυταπάτη"... δεν αντανακλάται σ' αυτή τη διάσπαση κάποιας ηθικής συνάφειας, αλλά η απώθηση της "ηθικότητας" σαν γενικής κατηγορίας, που αναφέρεται στις σχέσεις-ζωής». (Jurgen Habermas, *Κείμενα Γνωσιοθεωρίας και Κοινωνικής Κριτικής*, Αθήνα, Πλέθρον, 1990, σ. 155-157.
39. Claus Offe, *Contradictions of the Welfare State*, Cambridge, Mass., The MIT Press, 1987, σ. 113-114.
40. Βλέπε για παράδειγμα, Δημήτρης Τσάτσος, *Σύνταγμα και Πολιτική Πρακτική*, οπ., παρ., σ. 22.
41. Karl Marx (πρόλογος), *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1959), στο Marx-Engels, *Selected Works*, Moscow, Progress, 1979, Τόμος Ι', σ. 503.
42. Ο Ιταλός σοσιαλδημοκράτης Norberto Bobbio διατυπώνει την εξής βεμπεριανή άποψη πάνω στο θέμα: «Η διαδικασία του εκδημοκρατισμού και της γραφειοκρατικοποίησης αναπτύσσονται ταυτόχρονα και ομοιόμορφα, με τη δεύτερη σαν άμεσο παράγωγο της πρώτης. Στην πραγματικότητα, όσο αυξάνεται ο σοσιαλισμός, τόσο ισχυροποιείται η γραφειοκρατία». (*Mondo Operaio*, 1975, no. 1o).
43. Γιώργος Βέλτσος, *Ο Θεσμικός Λόγος και η Εξουσία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σ. 58-60.

